

УДК 54

**ПРОБЛЕМА ОЦІНКИ ДЕМОГРАФІЧНИХ
ВТРАТ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК
ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ У КОНТЕКСТІ
ДЕЯКИХ НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ****PROBLEM OF ESTIMATION OF
DEMOGRAPHICAL LOSSES OF UKRAINE
CAUSED BY THE HOLODOMOR-GENOCIDE IN
THE CONTEXT OF SOME NEW RESEARCHES****Стасюк О.,**кандидат історичних наук,
генеральний директор, Національний музей
Голодомору-геноциду (Київ, Україна),
e-mail: olesia.stasiuk@gmail.com**Stasiuk O.,**Ph. D., Director General, National Museum
The Holodomor genocide (Kyiv, Ukraine),
e-mail: olesia.stasiuk@gmail.com

У статті проаналізовано проблему оцінки демографічних втрат України від Голодомору-геноциду у контексті основних тенденцій та підходів, які сформувалися в історико-демографічного наукового дискурсі цієї теми на сучасному етапі. Аргументовано тезу про вагомість боротьби проти суб'єктивізму й «ідеологізму» у питанні оцінки демографічних втрат, важливість спростування умоглядних цифр й намагання вибратися з гіпотетичних лабіринтів сучасних демографічних оцінок, наближаючись до правдивих показників. Обґрунтовано підхід, відповідно до якого під час вирішення окресленої проблеми можна виокремити дві тенденції: 1) перша пов'язана зі спробами применшити людські втрати України внаслідок геноцидних дій радянської влади 1932–1933 рр. із наголошуванням на «остаточному вирішенні» демографічного питання у межах цифри 3–5 млн осіб, а також із намаганням ідеологізувати цю проблему, перемістивши її до політичного дискурсу, де спроби віднайти повноту правди розцінюються як наукові маніпуляції; 2) друга спрямована на вироблення продуктивно-консенсусного й науково орієнтованого підходу, представники якого усвідомлюють необхідність вироблення ширшого історико-антропологічного, компаративного та міждисциплінарного контексту осмислення демографічного питання, вважають, що питання оцінки жертв серед українців залишається відкритим та нерозв'язаним, а максимальні втрати ще належить встановити.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, 1932–1933 роки, історико-демографічний дискурс, демографічні втрати, статистика, 7 млн жертв, міждисциплінарність.

In the article, the problem of estimation of demographical losses of Ukraine from the Holodomor-genocide is analyzed in the context of main tendencies and approaches which have been formed in the historical demographical discourse around this topic. The thesis about the necessity of struggle against subjectivism and "ideologism" in estimation of demographical losses, importance of refutation of speculative numbers and attempts to escape out of hypothetical labyrinths of modern demographical assessments while approaching true indications is asserted. It is proved that while solving the named problem, one can distinguish two tendencies: 1) one connected with the attempts to diminish the human losses of Ukraine caused by the genocidal actions of Soviet authorities in 1932–1933 and stressing the "final solution" of demographical question within the pale of 3–5 million people, and also the efforts to ideologize this problem by transposing it into the political discourse, where the attempts to find the truth are assessed as scientific manipulations; 2) another aimed to elaborate the productive consensual and scientifically-oriented approach, the representatives of which understand the importance and necessity of development of wider historical, anthropological, comparative and interdisciplinary context of demographical question comprehension and consider that question of assessment of victims among Ukrainians is still open and unsolved, and that the maximal losses are to be estimated.

Keywords: Holodomor-genocide, 1932–1933, historical-demographical discourse, demographical losses, statistics, 7 million victims, interdisciplinary studies.

Актуальність теми дослідження. Для тих, хто комплексно й ґрунтовно з наукової точки зору вивчає тему Голодомору-геноциду (істориків, соціологів, етнографів, правників, економістів, психологів та ін.), очевидно, що одним із найважливіших і вкрай дискусійних станом на сьогодні залишається демографічне питання. Попри те, що опубліковано сотні архівних справ з даними відомчої статистики, десятки офіційних статистичних джерел (номенклатурно-службове листування, відомості Наркомату охорони здоров'я, книги ЗАГСів з відповідними діагнозами, звіти ГПУ, свідчення очевидців й працівників районних, обласних статбюро і центрального апарату УНГО УРСР), періодику та архівно-кримінальні справи репресованих демографів і статистиків тих років, написано сотні наукових праць та розроблено різного роду методики підрахунку жертв, оцінка демографічних втрат України від цього злочину геноциду й досі залишається серйозною науковою проблемою й своєрідним «полем дискусій» для різних груп інтелектуалів, громадських діячів і політиків.

Зрозуміло, що в даній ситуації можна виокремити об'єктивні й суб'єктивні чинники. До перших слід віднести системну статистику тоталітарного режиму, яка була «відданою» останньому (і ця відданість проявлялася у викривленні фактів й знищенні документів), тому так важко, а місцями практично нереально сьогодні відтворити «об'єктивно-наукову» статистичну картину демографічних втрат. Другий чинник, обумовлений першим, цікаво позначив В. Марочко, використавши термін «історично-демографічний аукціон» [17, с. 8], учасниками якого здебільшого є ті дослідники, які пропонують різні ставки, намагаючись або применшити кількість вбитих Голодомором-геноцидом, перебуваючи під впливом внутрішньополітичної кон'юнктури чи Росії, виконуючи замовлення, або ж гіперболізувати результати, інтегруючи їх до структури партикулярних національних міфологем.

Усе це підтверджує тезу про необхідність боротьби проти суб'єктивізму та «ідеологізму» в питанні оцінки демографічних втрат, потребу спростування умоглядних цифр жертв та потерпілих від Голодомору-геноциду у намаганні вибратися з гіпотетичних лабіринтів сучасних демографічних оцінок, наближаючись при цьому до правдивих та реальних показників. Підштовхують до таких спроб новітні демографічні дослідження, аналізуючи які, можемо зрозуміти важливість вироблення у межах статистично-демографічного дискурсу продуктивно-консенсусного й науково-орієнтованого підходу, на відміну від спекулятивно-маніпулятивного, який дуже часто опиняється в епіцентрі інформаційних та ідеологічних кампаній та використовується окремими політичними силами для досягнення власних інтересів, що завдає колосальних іміджевих втрат Україні на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своїй статті відштовхуюся від праць колективу Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи (Е. Лібанова, Н. Левчук, Т. Боряк,

О. Рудницький, А. Ковбасюк, Н. Левчук) [11–13; 20], робіт В. Сергійчука [21], В. Марочка [15–17], С. Кульчицького [8–9], Г. Касьянова [5; 10], Г. Єфіменка [2–3], Є. Кравченка [7]. Також взято до уваги напрацювання російських дослідників.

Метою статті є аналіз проблеми оцінки демографічних втрат України від Голодомору-геноциду з урахуванням основних тенденцій та підходів, які сформувалися у історико-демографічного наукового дискурсу довкола цієї теми на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом частішають спроби в межах історико-демографічного дискурсу наслідків Голодомору-геноциду зафіксувати показник втрат не більше 3,9 млн. У деяких випадках вдаються до закидів на адресу дослідників, котрі не погоджуються з такими цифрами, мовляв, ті «роздмухують» кількість жертв та, по суті, вчиняють «злочин перед полеглими».

На коректному та науково виваженому підході у цьому напрямку наголошує колектив Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Йдеться про статті «Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні [20] та «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки» [11]. Попри певну оригінальність та модерність підходу «українсько-американської» групи вчених, порівняно з методиками гіпотетичного прогнозування демографічних явищ у 30-х рр. минулого століття, на «когортно-комібований» метод, що має право на життя та доцільність обмеження методу «прямої реконструкції» (відтворення статистики жертв на підставі фіксованих показників), їхній категоріальний апарат потребує теоретичного та науково-історичного аналізу, нестача якого підтверджується додатковими запитаннями щодо прикладного застосування авторської методології. Цифра 4,5 млн, з яких 3,9 через надсмертність (3,6 млн на селі) [11, с. 103], швидше за все, пояснюється «гіпотетичною» логікою вчених (приміром, теза про смертність 1933 р. як про «нормальне» та «надлишкове», а не про масове явище), на базі якої вони намагаються реконструювати реальні числа. Виникає важливе запитання: чому, маючи доступ до копій архівних документів, автори грішать гіпотетичною умовністю розрахунків, що є далекою від історичної об'єктивності?

4 жовтня 2016 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за співучасті Національного музею Голодомору-геноциду, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Асоціації дослідників голодоморів в Україні та інших інституцій відбулася науково-практична конференція «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації», за результатами якої було прийнято резолюцію, що ставила під сумнів розрахунки колективу Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Її учасники погодилися з необхідністю продовження студій у цьому напрямку, став-

лячи за мету обґрунтувати показник у 7–10 млн загиблих, який більше відповідає дійсності, аніж цифра 3,5–3,9 млн, що базується на застарілих матеріалах [18].

Це не лише активізувало наукові дискусії, а й отримало політичний резонанс. І не випадково, адже потрібно згадати попередні спроби, коли на базі розрахунків харківського дослідника Т. Соснового у 1940-х рр., який вважав, що станом на 1939 р. Україна втратила 7 521 тис. осіб [10, 42], лунали політичні заяви, як-от у випадку з віце-прем'єр-міністром М. Жулинським, котрий у 1993 р. у своїй доповіді озвучив цифри втрат від голоду: прямі (4,8 млн) й непрямі (7,5 млн) [9, с. 44]. У спільній заяві 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у 2003 р. йшлося про 7–10 млн. загиблих.

За часів президенства В. Ющенка у межах офіційного державного курсу, за словами Г. Касьянова, закріпився «числовий імператив» – 7 млн жертв [5, с. 193]. Ще тоді працівники Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи в рамках кримінальної справи за фактом здійснення посадовими особами геноциду в Україні у 1932–1933 рр. у висновку судової науково-демографічної експертизи від 30 листопада 2009 р. стверджували про 3 млн 941 тис. загиблих, але, додавши до них кількість ненароджених внаслідок трагедії, отримали 10 млн 63 тис. осіб за міжперіодичний період впродовж 1926–1939 рр. [20]. На той час це спричинило інформацій бум, коли усі заголовки видань майорили назвами «Остаточні втрати України від Голодомору – 10 млн 63 тис. особи», «Загальні втрати від Голодомору 1932–33 рр. становлять 10 мільйонів 63 тисячі осіб, з яких 91,2% – це українці», «Втрати України через Голодомор – 10 мільйонів осіб».

Однак, повертаючись до останніх випадів проти цифри 7–10 млн, необхідно згадати промовисті статті Г. Єфіменка «Старий міф краще нових двох? Про деякі нові аргументи щодо 7–10 мільйонних втрат українців від Голодомору» [2] та «Необізнаність чи маніпуляції? Ще раз про “аргументи” на користь тези про 7–10 мільйонні демографічні втрати українців внаслідок Голодомору» [3]. У роботах цього автора привертає увагу несамовита та здебільшого деструктивна критика робіт В. Сергійчука, Я. Калакури, В. Марочка та А. Зінченка, в яких він наполегливо намагається знайти стилістичні й логічні помилки, неточності та розходження, не пропонуючи жодних контраргументів й здобутих самостійно фактів, які б вартували уваги академічного товариства. Це підтверджує упереджену та заангажовану позицію Г. Єфіменка, який не прагне об'єктивності та істинності у демографічному питанні, а є відкритим адептом применшення показників втрат внаслідок Голодомору-геноциду українців 1932–1933 рр., керуючись особистими або замовними мотивами.

За місяць після конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» її результати прокоментував Г. Касьянов, на переконання якого число у 7 млн загиблих є політично вмотивованим та пов'язаним з традицією діаспорної історіографії часів «холодної війни». На його думку, це нагадує

радше радянську гонку «за показниками», ніж серйозну наукову розвідку [5]. Автор вважає аморальною спробу переглядати кількість жертв Голодомору-геноциду, тим самим, по суті, наголошуючи на неприпустимості подальших студій, що виглядає абсурдно з академічної точки зору. Дійсно, навіть це робити, ще можна правду дізнатись.

Своєю чергою, про цифру 7 млн загиблих як сталий атрибут колективної свідомості наголосила Н. Левчук на шпальтах видання «ZN.UA», акцентувавши увагу на тому, що будь-які сумніви стосовно її науковості мають розцінюватись як вияв антиукраїнської позиції [12]. Закидаючи апологетику семимільйонного числа загиблих включення до загальної кількості жертв Голодомору померлих через природні фактори, використання сфальшованих джерел та відсутність критерію повноти використання статистичних даних тощо, дослідниця означеною постановкою питання відходить від статистично-демографічного дискурсу та ідеологізує позицію опонентів, переводячи дискусію з наукової площини, у якій вона має тривати, до простору української колективної пам'яті.

Аналізуючи подібні підходи й тезу про зв'язок із традицією діаспорної історіографії, хочеться нагадати, що підходи тих, хто применшує демографічні втрати, теж мають свою традицію й прямо або опосередковано пов'язані із тоді ще радянським, а нині російським історико-демографічним дискурсом у цьому питанні. Методологічний потенціал цих «негеноцидних» за своєю суттю студій спрямований на унеможливлення евристичного дива, на недопущення пізнання правди про жертви серед українців від Голодомору 1932–1933 рр., масштаб якої може завдати непоправних іміджевих втрат сучасній Росії як правонаступниці Радянського Союзу. Через те маємо наступну статистику втрат серед українців від російських дослідників: О. Осокіна – 2,7 млн [19], В. Данилов й І. Зеленін – 3–3,5 млн [1], М. Івницький – 3,5 млн [4], В. Кондрашин – 3,2–3,5 млн [6], С. Максудов – 5,5–6 млн [14] та ін.

Уважно й критично слід підійти до висновків зарубіжних вчених й до тих методологій, на які вони опиралися в ході отримання результатів: О. Шиллер – 7,5 млн (1943), Д. Соловей – 7 млн (1953), С. Віткрофт – 3–3,5 млн (1981), В. Косик – 7 млн (1983), Р. Конквест – 5 млн (1986), Д. Злепко – 7 млн (1988), А. Граціозі – 3,5–3,8 млн (2007), Ф. Меле й Ж. Валлен – 2,5–4,6 млн (2007), Е. Шноре – 7 млн (2016) та ін.

Схожу на російську статистику бачимо й у деяких українських вчених. Згадаймо С. Кульчицького, який, співпрацюючи з російськими істориками-демографами, вже тривалий час обстоює показники в межах 3,5–4,6 млн [8], якщо прослідкувати його публікації за 1989–2013 рр. Він свого часу зазначав, що міжнародна конференція, проведена у Києві 25–26 вересня 2008 р. Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України на тему «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка» остаточно поставила крапу у тривалій

дискусії щодо кількості жертв Голодомору – прямі втрати цифрою у 3,4 млн осіб в кордонах УСРР 1933 р. [9]. А загальні представлені у статті Е. Лібанової із урахуванням падіння показників народжуваності – 4,5 млн [13]. При цьому авторка, розглядаючи питання смертності кінця 1920–1930-х рр. (середньорічна кількість смертей за офіційними даними у період 1929–1931 рр. перевищена у 3,7 рази та у 6,1 рази – за оціночними), не зазначила, як саме вона зробила розрахунки та на які офіційні дані спиралась.

І все ж таки, найбільш повними й аргументованими на сучасному етапі, на нашу думку, є дослідження В. Сергійчука й В. Марочка. Перший нараховує – 7,121 млн, а другий – в межах 7,1–7,7 млн осіб. Втім, це не означає, що доведені та представлені ними результати є «остаточною крапкою» у демографічному питанні. Як зазначає В. Сергійчук, «необхідно продовжувати цілеспрямований пошук, який додасть до цієї поки що приблизно визначеної кількості жертв багатьох ще й досі не врахованих. І йдеться не тільки про тих, хто загинув від голодної смерті на українському чорноземі, а й про всі жертви, спричинені Голодомором» [21, с. 22].

Обом дослідникам притаманна спроба вийти за межі позитивістського об'єктивізму та локально-історичного детермінізму, коли прив'язаність до факту чи документа в його просторово-часовому темпоритмі не дає можливості бачити загальну картину або прослідкувати каузальні зв'язки, вийшовши на відповідний результат. В умовах, коли соціально-етнічна катастрофа 1932–1933 рр. деґрадувала радянську систему обліку населення взагалі, досягти повноти знання про демографічні втрати внаслідок Голодомору-геноциду українців у ці роки, ґрунтуючись лише на вузько-фактологічному аналізі, майже неможливо. Саме тому зазначені дослідники, кожен у свій спосіб, намагаються відійти від грубого емпіризму та історичного позитивізму до більш ширшого історико-антропологічного, компаративного та міждисциплінарного контексту.

Приміром, В. Марочко розвиває антропологічно-демографічний дискурс, у межах якого намагається поєднати соціально-антропологічний (виявлення території та інтенсивності впливу Голодомору як фактору, наявності канибалізму у селах та районах, захворювань від голоду, самогубств, різних стадій фізичного виснаження людського організму) та демографічний (встановлення кількості «наявного населення», його соціально-професійної, статеві-вікової структури, міської й сільської «людності») дискурси, на підставі чого можна системно дослідити статистику жертв Голодомору. Йдеться про «живих» (фізично та психічно постраждали) та «мертвих» (фізично померлі внаслідок геноциду). Попри розбіжності, які існують в архівних документах, статистичних щорічниках й фахових виданнях, В. Марочко вважає, що важливо визначити три аспекти: по-перше, загальне (кількість сільського населення), особливе (його основні соціально-професійні) та одиничне (хлібо-

робські групи). Це постійні мешканці на території Голодомору [15], його «очевидні» жертви, які нестерпно голодували, хворіли й масово помирали від виснаження.

Підбиваючи підсумки, український історик жертвами Голодомору 1932-1933 рр. вважає «23,4 млн «хліборобського населення» (колгоспники й селяни одноосібники), хоча серед населення села загалом (25,5 млн) постраждали вчителі, сільські ремісники, непрацевдатні особи. Демографічно обґрунтована вченими-демографами і практикуючими статистиками 1930-х рр. прогнозована цифра понад 35 млн. у зіставленні з реальними підсумками перепису населення 1937 р. подає нам загальне число «мертвих» жертв – від 7,1 до 7,7 млн осіб» [16, с. 132].

В. Сергійчук, беручи до уваги відсутність документів органів статистики щодо руху населення, оцінює матеріали відомчих й регіональних архівів, де збереглися необхідні первинні дані. Такий підхід, на його думку, дозволяє не лише взяти за базовий відлік ситуацію з населенням УСРР станом на 1 січня 1932 р., тоді як уточнення за першоджерелами офіційних даних Всесоюзного перепису 1937 р. дає змогу визначити мінімальну кількість втрат сільського населення у 1932–1933 рр., яка становить щонайменше 7 млн, а й підняти важливі для подальших студій питання. Чому й досі не звертають належної уваги на тисячі голодних українських селян, які через поліські болота, Збруч і Дністер намагалися дістатися до Польщі й Румунії, намагаючись вижити, але були розстріляні радянськими прикордонниками? Чи враховані селяни, які за невиконання непосильних хлібозаготівель стали жертвами судових репресій? Чи пораховано втрати по всіх місяцях позбавлення волі, в яких каралися селяни, що вже були зняті з обліку за місцем проживання? А як бути з жертвами тієї категорії «злочинців», яких змушували будувати канали, де вони, виснажені непосильною працею й голодом, швидко помирали? Чи пораховані вислані за невиконання нереальних хлібозаготівель «куркулі», чиї діти масово почали вимирати в умовах суворої Півночі? [21, с. 23–24]. Як бачимо, ці та багато інших питань залишаються відкритими й потребують наукових відповідей у межах історико-демографічних студій Голодомору-геноциду українців 1932–1933 рр.

Висновки. Таким чином, розглянувши проблему оцінки демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду українців 1932–1933 рр. у світлі новітніх ідей та підходів, можемо виокремити щонайменше дві тенденції. Перша прямо пов'язана з намаганням окремих українських та зарубіжних учених применшити людські втрати України внаслідок геноцидних дій радянської влади окреслених років, із твердженнями про «остаточне вирішення» демографічного питання у межах цифри 3–5 млн жертв, а також із намаганням ідеологізувати цю проблему, перемістивши її до політичного дискурсу, а будь-які спроби віднайти повноту правди розцінювати як наукові та аморальні маніпуляції. Протилежною до неї є друга тенденція, принагідно

спрямована на вироблення у межах статистично-демографічного дискурсу Голодомору-геноциду продуктивно-консенсусного й науково орієнтованого підходу, представники якого намагаються відійти від грубого емпіризму та історичного позитивізму. Усвідомлюючи важливість та необхідність вироблення ширшого історико-антропологічного, компаративного та міждисциплінарного контексту осмислення демографічного питання, ці вчені (В. Сергійчук, В. Марочко, Я. Калакура, А. Кісь) вважають, що питання оцінки жертв серед українців залишається відкритим і нерозв'язаним, а ще таким, що породжує інші важливі наукові питання у межах Holodomor Studies. Вони впевнені, що науково обґрунтованим мінімальним показником втрат має бути 7 млн осіб, тоді як максимальну цифру ще належить встановити, для чого слід далі наполегливо працювати у цьому напрямку.

Список використаних джерел

1. Данилов, В. и Зеленин, И., 2004. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии. *Отечественная история*, 5, с. 97–111.
2. Єфіменко, Г., 2016. *Старий міф краще нових двох? Про деякі нові аргументи щодо 7–10 мільйонних втрат українців від Голодомору*. [online] Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2024-henadii-yefimenko-staryi-mif-krashche-novykh-dvokh-pro-deiaki-novi-arhumenty-shchodo-7-10-milionnykh-vtrat-ukraintsiv-vid-holodomoru> [Дата звернення 15 травня 2020 року].
3. Єфіменко, Г., 2016. *Необізнаність чи маніпуляції? Ще раз про «аргументи» на користь тези про 7-10 мільйонні демографічні втрати українців внаслідок Голодомору*. [online] Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0014038.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 [Дата звернення 15 травня 2020 року].
4. Івницький, Н., 2009. *Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал*. Москва: б. и.
5. Касьянов, Г., 2010. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)*. Київ: Ін-т історії України НАН України; Наш час.
6. Кондрашин, В., 2014. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия народов СССР: национально-региональный аспект. *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы. Материалы VI Международной научной конференции*. Киев, 10–12 октября 2013. Москва: РОССПЭН.
7. Кравченко, Є., 2018. Демографічні втрати від голодомору 1932-1933 рр.: від складнощів розрахунку до політизації в рамках творення колективної травми нації. *V Всеукраїнська науково-практична конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах. Конструкти формування / коригування колективної пам'яті»*. Рівне, 11–12 травня 2018. [online] Режим доступу: http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Kravchenko_Y.pdf [Дата звернення 15 травня 2020 року].
8. Кульчицький, С., 2008. Дискусійні аспекти українського Голодомору. *Форум націй*, 10/77. [online] Режим доступу: <http://forumn.kiev.ua/2008-10-77/77-05.htm> [Дата звернення 15 травня 2020 року].
9. Кульчицький, С., 2013. Український Голодомор: оцінка втрат. *Краснзнавство*, 4, с. 37–54.
10. Лаба, А., 2016. *Историк Касьянов: Гнусно всегда пересматривать цифры умерших от Голодо-*

мора. [online] Режим доступу: <<https://rian.com.ua/interview/20161127/1019083515.html>> [Дата звернення 15 мая 2020 года].

11. Левчук, Н., Боряк, Т., Воловина, О., Рудницький, О. та Ковбасюк, А., 2015. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. *Український історичний журнал*, 4, с. 84–112.

12. Левчук, Н., 2016. *Кількість втрат від Голодомору: наука чи ідеологія?* [online] Режим доступу: <<https://dt.ua/HISTORY/kilkist-vtrat-vid-golodomoru-nauka-chi-ideologiya-.html>> [Дата звернення 15 травня 2020 року].

13. Лібанова, Е., 2009. Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ, 25–26 вересня 2008. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

14. Максудов, С., 2016. *Был ли голод 1932-33 годов на Украине геноцидом?* [online] Режим доступу: <<http://www.maksudovsergei.com/коллективизация-в-ссср/был-ли-голод-1932-33-годов-на-украине-геноцид/>> [Дата звернення 15 мая 2020 года].

15. Марочко, В., 2014. *Територія голодомору 1932–1933 рр.* Київ: б. в.

16. Марочко, В., 2017. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*, 5, с. 112–132.

17. Марочко, В., 2017. Передмова. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»*. Київ, 4 жовтня 2016. Київ: Меморіал жертв Голодомору.

18. Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», 2016. *Міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»*. Київ, 4 жовтня 2016. [online] Режим доступу: <<http://memorialholodomor.org.ua/science/conferences/mizhnarodnanaukovo-praktichna-konferenciya-golodomor-1932-1933-rokiv-vtrati-ukrainskoi-nacii/>> [Дата звернення 15 травня 2020 року].

19. Осокина, Е., 1991. Жертвы голода 1933 г.: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР). *История СССР*, 5, с. 17–26.

20. Рудницький, О., Левчук, Н., Воловина, О., Шевчук, П. та Ковбасюк, А., 2015. Демографія штучно викликаного людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2 (4), с. 11–30.

21. Сергійчук, В., 2017. Оцінка людських втрат УСРР від Голодомору 1932–1933 років за документами українських архівів. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»*. Київ, 4 жовтня 2016. Київ: Меморіал жертв Голодомору.

22. Харківська правозахисна група, 2010. *Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках*. [online] Режим доступу: <<http://khpg.org/index.php?id=1265039604>> [Дата звернення 15 травня 2020 року].

References

1. Danilov V., Zelenin I. 2004. Organizovanny golod. K 70-letiyu obshchekrestyanskoy tragediyi (Organized Famine: To the 70th Anniversary of All-Peasants' Tragedy). *Otechestvennaya istoriya*, 5, p. 97–111.

2. Yefimenko H. 2016. *Staryi mif krashche novykh dvokh? Pro deiaki novi arhumenty shchodo 7–10 milionnykh vtrat ukraintsiiv vid Holodomoru (Old Myth Is Better Than Two New Ones? On Some New Arguments Towards 7–10 Million Losses of Ukrainians from the Holodomor)*. [online] Available at: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2024-henadii-yefimenko-staryi-mif-krashche-novykh-dvokh-pro-deiaki-novi-arhumenty-shchodo-7-10->

millionnykh-vtrat-ukraintsiiv-vid-holodomoru [Accessed 15 May 2020].

3. Yefimenko H. 2016. *Neobiznaniist chy manipuliatsiyi? Shche raz pro "arhumenty" na koryst tezy pro 7–10-millionni demohrafichni vtraty ukraintsiiv vnaslidok Holodomoru (Ignorance or Manipulations? One More Time on the "Arguments" in Favor of Thesis about 7–10-Million Demographical Losses of Ukrainians Caused by the Holodomor)* [online] Available at: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0014038.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0> [Accessed 15 May 2020].

4. Ivniitskiy N. 2009. *Golod 1932–1933 godov v SSSR: Ukrayina, Kazahstan, Severnyy Kavkaz, Povolzhye, Tsentralno-Chernozemnaya oblast, Zapadnaya Sibir, Ural (Famine of 1932–1933 in the USSR: Ukraine, Kazakhstan, Northern Caucasus, Lower Volga Region, Central Black-Land Region, Western Siberia, Ural)*. Moscow.

5. Kasianov H. 2010. *Danse macabre: holod 1932–1933 rokiv u politytsi, masovii svidomosti ta istoriohrafii (1980-ti – pochatok 2000-kh) (Danse Macabre: Famine of 1932–1933 in Politics, Mass Consciousness, and Historical Reseaches (1980s – beginning of 2000s))*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine; Nash Chas.

6. Kondrashin V. 2014. *Golod 1932–1933 gg. – obshchaya tragediya narodov SSSR: natsionalno-regionalnyi aspekt (Famine of 1932–1933 Is a Common Tragedy of the USSR Nations: National and Regional Aspects)*. *Sovetskiye natsiyyi i natsionalnaya politika v 1920 – 1950-ye gody. Materialy VI Mezhdunarodnoy Nauchnoy Konferentsiyi (Soviet Nations and National Policy in the 1920 – 1950s. Materials of the 6th International Scientific Conference)*. Kyiv, 10–12 October 2013. Moscow: ROSSPEN.

7. Kravchenko Ye. 2018. *Demohrafichni vtraty vid holodomoru 1932 – 1933: vid skladnoshchiv rozrakhunku do polityzatsiyi v ramkakh tvorennia kolektivnoyi travmy natsiyyi (Demographical Losses from the Holodomor of 1932 1933: From Difficulties of Calculation to Politization in the Framework of Collective Trauma of Nation Creating)*. *V Vseukrainska naukovo-praktichna konferentsiia "Polityka pamiaty v teoretychnomu ta praktychmonu vymirakh. Konstrukty formuvannia / koryhuvannia kolektyvnoyi pamiaty" (5th Ukrainian Scientific and Practical Conference "Policy of Memory in Theoretical and Practical Dimensions. Constructs of Forming and Changing of Collective Memory")*. Rivne, 11–12 May 2018. [online] Available at: <http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Kravchenko_Y.pdf> [Accessed 15 May 2020].

8. Kulchutskyi S. 2008. *Duskusiini aspekty ukrainskoho Holodomoru (Debatable Aspects of the Ukrainian Holodomor)*. *Forum natsii*, 10/77. [online] Available at: <<http://forumn.kiev.ua/2008-10-77/77-05.htm>> [Accessed 15 May 2020].

9. Kulchutskyi S. 2013. *Ukrainskyi Holodomor: otsinka vtrat (Ukrainian Holodomor: Losses Assessment)*. *Kraieznavstvo*, 4, p. 37–54.

10. Laba A. 2016. *Istoriik Kasianov: Gnusno vseгда peresmatrivat tsyfry umershykh ot Golodomora (Historian Kasianov: It is Shameful to Always Revise the Dead from the Holodomor)*. [online] Available at: <<https://rian.com.ua/interview/20161127/1019083515.html>> [Accessed 15 May 2020].

11. Levchuk N., Boriak T., Volovyna O., Rudnytskyi O., Kovbasiuk A. 2015. *Vtraty miskoho i silskoho naselenia Ukrainy vnaslidok Holodomoru v 1932–1934 rr.: novi otsinky (Losses of Urban and Rural Population of Ukraine Caused by the Holodomor in 1932–1934: New Assessments)*. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, 4, p. 84–112.

12. Levchuk N. 2016. *Kilkist vtrat vid Holodomoru: nauka chy ideolohiia? (Number of Losses from the Holodomor: Science or Ideology?)* [online] Available at: <<https://dt.ua/HISTORY/kilkist-vtrat-vid-golodomoru-nauka-chi-ideologiya-.html>> [Accessed 15 May 2020].

13. Libanova E. 2009. *Otsinka demohrafichnykh vtrat Ukrainy vnaslidok Holodomoru 1932–1933 rokiv (Assess-*

ment of Demographical Losses of Ukraine from the Holodomor of 1932–1933). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka: materialy mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi (Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Causes, Demographical Effects, Legal Assessment: Proceedings of International Scientific Conference)*. Kyiv, 25–26 September 2008. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska Akademiia”.

14. Maksudov S. 2016. *Byl li golod 1932–33 godov na Ukraine genotsydom? (Was a Famine of 1932–33 in Ukraine a Genocide?)*. [online] Available at: <<http://www.maksudovsergei.com/колективизация-в-ссср/был-ли-голод-1932-33-годов-на-украине-геноцид/>> [Accessed 15 May 2020].

15. Marochko V. 2014. *Terytorii holodomoru 1932–33 rr. (Territory of the Holodomor of 1932–33)*. Kyiv.

16. Marochko V. 2017. Statystyka zhertv Holodomoru: antropolohichno-demohrafichniy diskurs (Statistics of the Holodomor Victims: Anthropological and Demographical Discourse). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, p. 112–132.

17. Marochko V. 2017. Peredmova (Foreword). *Materialy Mizhnarodnoï naukoï-praktychnoï konferentsiyi “Holodomor 1932–1933 rokiv: vtraty ukraiïnskoï natsiyi” (Proceedings of International Scientific and Practical Conference “Holodomor of 1932–1933: Losses of the Ukrainian Nation”)*. Kyiv, 4 October 2016. Kyiv: Memorial zhertv Holodomoru.

18. National Museum “Holodomor Victims Memorial”, 2016. *Mizhnarodna naukoï-praktychna konferentsiya “Holodomor 1932–1933 rokiv: vtraty ukraiïnskoï natsiyi” (International Scientific and Practical Conference “Holodomor of 1932–1933: Losses of the Ukrainian Nation”)*. Kyiv, 4 October 2016. [online] Available at: <<http://memorialholodomor.org.ua/science/conferences/mizhnarodnanaukoï-praktychna-konferentsiya-golodomor-1932-1933-rokiv-vtraty-ukraiïnskoï-natsiyi/>> [Accessed 15 May 2020].

19. Osokina Ye. 1991. Zhertvy goloda 1933 g.: skolkо ih? (Analiz demograficheskoy statistiki TsGANH SSSR) (Victims of Famine of 1933: How Many Are Them? (Analysis of Statistics of Central State Archives of People’s Economy of the USSR)). *Istoriya SSSR*, 5, p. 17–26.

20. Rudnytskyi O., Levchuk N., Volovyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. 2015. Demohrafiia shtucho vyklykanoy liudskoyi katastrofy: masovyi holod 1932–1933 rr. v Ukraini (Demography of Man-Made Human Catastrophe: Mass Famine of 1932–1933 in Ukraine). *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 2 (4), p. 11–30.

21. Serhiichuk V. 2017. Otsinka lidskykh vtrat USSR vid Holodomoru 1932 – 1933 rokiv za dokumentamy ukraiïnskykh arkhiviv (Assessment of Human Losses of the Ukrainian SSR from the Holodomor of 1932–1933 by the Documents of Ukrainian Archives). *Materialy Mizhnarodnoï naukoï-praktychnoï konferentsiyi “Holodomor 1932–1933 rokiv: vtraty ukraiïnskoï natsiyi” (Proceedings of International Scientific and Practical Conference “Holodomor of 1932–1933: Losses of the Ukrainian Nation”)*. Kyiv, 4 October 2016. Kyiv: Memorial zhertv Holodomoru.

22. Kharkiv Human Rights Defense Group, 2010. *Postanova apeliatsiinoho sudu m. Kyieva u kryminalnii spravi za faktom vchynennia henotsydy v Ukraini v 1932–1933 rokakh (Resolution of Court of Appeals of Kyiv on the Fact of Committing Genocide in Ukraine in 1932–1933)*. [online] Available at: <<http://khpg.org/index.php?id=1265039604>> [Accessed 15 May 2020].